

ԴՐՈՇՆԻԿ

Հ.Յ.Պ. ԲԻԻՐՈՅԻ
ՊՐԻՆՏԱՐՈՆ
A. R. F. BUREAU
LIBRARY

„ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ “ ՕՐԳԱՆ

Ա Յ Բ Ո Ւ Բ Ե Ն

Նոյեմբեր, 1893 թ.

Այբուբեն կայ կարգալ-գրել սովորե ու համար կայ այբուբեն, այսինքն տարրական օրենքներ՝ զանազան մասնագիտութիւնների համար. կայ այբուբեն նաև հասարակական խնդիրների շրջանում:

Դժբաղդաբար, այս վերջին տեսակի այբուբենն անհասկանալի կամ տարօրինակ է համարվում շատերի համար: Չը նայելով, որ հասարակական երևոյթներն աշխարհիս բոլոր անկիւններում պատմութիւնը դարեց դար կրկնում է զարմանալի նմանութեամբ՝ մեր յեղափոխականներից շատերի համար, կարծես, հայը և Հայաստանը մի բացառութիւն են, որ դուրս պիտի համարվին համամարդկային ընդհանուր օրենքների ազդեցութիւնից: Հայ-յեղափոխականը չէ ուզում որ և է առնչուութիւն ունենալ մարդկային պատմութեան հետ: Անմեղների անարատ արիւնով շաղախված, անարդարութեան սև դրոշմով կնքված, միլիոնաւոր ժողովուրդների հառաչանքներով և սգով արատաւորված պատմութեան էջերը մենք չենք ուզում ձանաչել: Այո, յեղափոխական այբուբենը գտնված, ընդունված չէ մեր զանազան գործիչների կողմից:

Բայց չէ՞ որ այդ այբուբենը կ'յ, և չէ՞ որ նրա ընդունելը կը լինէր ամենանպատակայարմար միջոց մեր երկրի յեղափոխական ձգտումները մի ընդհանուր լեզուով և ոգով արտայայտելու համար:

Այո, այդ այբուբենը կայ, և մեզնով չէ, որ նա որոշվում է: Միմիայն, բնականաբար, նա կը մնայ անըմբռնելի բո որ այն "գործիչների" համար, որոնք չեն արտայայտում ոչ բառականաչափ զգացմունք դէպի մեր անբաղդ ժողովրդի անպաշտպան շահերը և ոչ էլ առողջ միտք՝ համամարդկային պատմութեան և ներկայ ժամանակների ուսումնասիրութեամբ հայի դրութիւնը լուսաբանելու համար:

Հայ ժողովուրդը ազատութիւն է ուզում, այս

ամենքի համար պարզ է, և այս խօսքը միակ տառն էլ միակ ալբեն է, որի անհրաժեշտութիւնն ընդհանուրի կողմից ընդունված պէտք է համարել: Բայց մի տառ ալբուբեն չէ կազմում. ալբից յետոյ գալիս է բենը:

Ի՞նչ է նշանակում ազատութիւն. ի՞նչ է հասկանում մեր ժողովուրդը ազատութիւն խօսքը արտասանելիս:

Շատերը կասեն. քաղաքական ազատութիւն, ազգային անկախութիւն, հայկական կառավարութիւն տաճկականի տեղ:

Դա, ՚ի հարկէ, շատ որոշ պայման է. բայց բովանդակում է արդեօք իր մէջ ժողովրդի բոլոր իղձերը, գաղափարները, նրա բոլոր պահանջներն ազատ դրութիւնից: Ազատութեան ձգտելով՝ արդեօք մեր ժողովուրդն ուզում է միմիայն իր ազգային ինքնասիրութեանը բաւականութիւն տալ, թէ սյդ դրութեան հետ նա անշուշտ կապում է առհասարակ իր կեցութեան ընդհանուր բարեփոխումը: Մենք չենք հերքում առաջին մօտիւի նշանակութիւնը, բայց հակառակ ենք այն հայացքներին, որոնք ժողովրդի դրութեան բարեփոխումն անպայման կապում են միմիայն նրա անկախութեան հետ, համարելով սյդ բարեփոխումը ինքնըստինքեան հասկանալի, բնական, անհրաժեշտ հետեւանք անկախութեան: Սա է այն բենը որի վերայ անհրաժեշտ է կանգ առնել: Բայց համաձայնվենք նախօրէն, որ իսկապէս ժողովուրդն ազատութիւն է կամենում ոչ թէ լոկ ազգային ինքնասիրութիւնից դրդված, այլ գլխաւորապէս իր առօրեայ կեանքը մաշող, ճնշող հանգամանքների ազդեցութեան ներքոյ:

Խօսեցրէք Հեքքեարի, Մանազկերտի, Սասնոյ մի մասի հային, որը յայտնի է իր տեղում Ֆլահ (սարուկ) անունն տակ: Դա պատկանում է այս կամ այն քիւրդ ազգային, որը հարստահարում է նրան ուղածին պէս, ծախում է նրան ուրիշին 10-20-30 լիրայով, և միևնոյն ժամանակ հովանաւորում է հայ վաշխառուի

և միւս քիւրդ աղաների դէմ. այդ հայրը որ տարին մի երկու անգամ հազիւ է տեսնում տէրութեան պաշտօնեայ, դժուար թէ հետաքրքրով հայկական օրէնսդիր ժողովով կամ ազգային ազատ մամուլով. նրա համար ի հարկէ, աւելի բնական է ազատութեան տակ հասկանալ Ֆլաշի դրութիւնից դուրս գալը, ֆէօդալ բէկի կամայականութիւնից անկաս լինելը և այլն . . .

Վերջերէք Վարնոյ դաշտի, Փոքր Հայաստանի, Վանայ շրջակայքի ժողովուրդը. քրդերի յարձակումներն այս կողմերում նուազում են այն նշանակութեան առաջ, որ ունեն հարկերի չափազանց ծանրութիւնը և վաշխառուների կողպտումները՝ վարչական կազմակերպութեան փթածութեան հետ միասին: Հարկային բարեփոխումները, հողի և նրանից ստացված արդիւնքների ազատութիւնը զանազան էֆենդիների ձանկերից, - ահա այն պայմանները, որ առաջնակարգ տեղ են բռնում այս հայերի կեանքում:

Մշակերտի հայրը իր յետին չքաւորութեան մէջ, ազատութիւնից աւելի շուտ կուզենար խաղաղ դրայի: Թէ որքան նշանաւոր է նրա համար այս պայմանը, այդ պարզ է նրանից, որ գիտենալով հանդերձ, որ ազգային անկախութիւնը Ռուսաստանի սահմաններում հայերի համար կատարեալ ցնորք է. գիտենալով, որ ազգային ինքնասիրութիւնը պահանջում է հաստատ լինել իր ազգային կրօնին, պսուամենսյնիւ իւր անհանգիստ դրացիից-քրդից-ազատվելու համար՝ նա այսօր պատրաստ է ամբողջ գաւառներով Ռուսաստան գալթել և, եթէ պահանջվի, նաև ուսագաւառնութիւն ընդունել:

Խօսեցրէք հայ գիւղացուն, հայ արհեստաւորին, վաճառականին կամ հայ ինտելլիգենտին, ընդհանուր եղբակացութիւնը բոլոր լատներից կը լինի ազատութիւն ցանկանալով, հայ ժողովուրդը ձգտում է աշխարհիսի դրութեան, որ ազատված լինի ինչպէս մահմեդականներից. հալածվողի իր անարգ դրութիւնից, ինչպէս օրէնքի անաջ եղած անհարասարութիւնից, նոյնպէս և հարկերի ծանրութիւնից, քրդերի և պաշտօնեաների յափշտակութիւններից, բէկերի և վաշխառուների իշխանութիւնից, հողին վերաբերեալ զեղծումներից, իր յուսահատ չքաւորութիւնից, իր ապաստանական մտրացկանի դրութիւնից և այլն . . .

Այժմ հարցնում ենք մենք. ի՞նչ կարգեր կարող են ապահովել այդ պահանջները. ի՞նչ կարգեր կարող են բաւականութիւն տալ իր ճակատի քրտնեղով ապրող մեծամասնութեան բոլոր արդար պահանջներին:

(Վը շարունակվի)

Ն Ա Մ Ա Կ Կ Ա Ր Ի Ն Ի Ց

Համիդիէի հեծե ազօրքն անպատմելի, չըլսված գազանութիւն և չարիքներ կը դործէ Մուշի, Վանայ գաւառներու մէջ և մեր կողմերը: Հայ ժողովրդի կրած կեղեքումները Համիդիէի հեծելազօրքի երեսէն ալ ամեն չափ ու սահման անցաւ: Ադոնց գործած ասպատակութիւն, յսփըշտակութիւն, բռնութիւն, սպանութիւն ու կամայականութիւններն աներևակայելի են: Յիշեալ հայաբնակ գաւառներու մէջ հայր սյլ և ս իր անձի, գոյքի և պատուի տէրը չէ. անապահովութիւնը կը տիրէ ամեն տեղ: Վարինի, Մշակերտի ձանբան գոցված, հաղորդակցութիւնը դադարած է: Հաղորդակցութիւնը դադարած է մինչև իսկ հայ գիւղերու մէջ. 2-3 ժամ հեռաւորութիւն ունեցող գիւղերու մէջ անվիաս, առանց կողպտվելու, առանց արիւնվելու, առանց սպանվելու ծանբորդութիւնը հրաշքներու կարգն անցած է: Ժողովրդի անտեսական վիճակը յիշեալ զօրքերու շնորհիւ կատարեալպէս քայքայված և յոյժ թշուառ վիճակի մէջ է: Հեծելազօրքի կամայականութեան թեթև դիմադրութեան յանդգնողը չարաչար կը գանակոծվի և մահով կը պատժվի: Արձակ համարձակ, օր ցերեկով տաւար, ոչխար և ձի քշել տանելը սովորական դէպքերու կարգ անցած է: Համիդիէի հեծելազօրքը երկրի կատարեալ պատիժ, պատուհաս է դարձած իր հաստատմանէ ՚ի վեր: Վաւաւարութիւնն այս ամենը քաջ գիտէ, բայց աչքերը կը գոցէ, դիտմամբ անգիտնալ կը ձևանայ: Բայց արևի լոյսի պէս ճշմարտութիւն է, որ կառավարութիւնն է, որ կը թելագրէ, նա է, որ կը քաջալերէ զօրքերը: Մէկալ քիւրդերն ալ օրինակ առնելով զօրքէն, ձեռքերէն եկած չարիք և վնաս կը հասցնեն հայ ժողովուրդին. մէկի պակաս թողածը մէկալը կը լրացնէ: Քանի մը անգամ կառավարութեան դիմումներ եղան, գանգատվեցան զօրքի գործած չարիքներու և հասցրած վնասի դէմ, բայց անլսելի մնալէն զատ, դարձեալ իրենք տուժեցին, ըստ առածին. "Դիւր զմեզս ՚ի վերայ մեղաց", որովհետև շատերը պատժվեցան և բանտարկվեցան՝ իբրև զօրքը յանիրաւի զրպարտողներ, տէրութեան անհարատարիմներ և խռովարարներ: Համիդիէի զօրքերը ձանբաներու վրայ լեռները, դաշտերը ասպատակութիւն, թաւան թրաշ անելէն զատ՝ մինչև իսկ գիւղերը տուներ կը կոխեն և ինչ որ գտնին՝ կը յափշտակեն: Շատ մը հարուստ կարծված տուներ կոխվեցան և կողպտվեցան. շատ մ' ալ ընտանիքներու պատիւը բռնաբարվեցաւ: Վերջին գազանութիւն ընողները Համիդիէի հեծե ազօրքի սպաններն են: Ասոնք մինչև իսկ օր ցերեկով մարդ կը խաւրեն մէկու մը կինը, մէկալի հարսը, երրորդի քոյրը կը պահանջեն: Սպաներու պահանջը չը կատարողներ կը պատժվին չարաչար: Ոմանց խոտի դէպքեր և մարագները կը վառեն, քանի մը վայրկենի մէջ մոխիր կը դարձունեն խեղճ գիւղացու և իր ընկեր տաւարի ամբողջ տարուայ սնունդը, միակ յոյսը: Արիշներու տաւարը կամ ոչխարը կը քշեն, արտը կը կերցնեն, իսկ ոմանց ալ հրացանի կը բռնեն, շատ անգամ նոյն իսկ իրենց տուներու մէջ:

Հայերը տեսնելով երկրի անմխիթար դրութիւնը, կառավարութեան անտարբերութիւնը և անհոգութիւնը

սկսած են թողնել տուն տեղ, արտ ու արօտ, վանք, եկեղեցի, սիրելիներու գերեզման, լաց արտասուներով, կուրած սրտով, մահ և ամեն վտանգ աչքի առաջ առնելով կը փախչին, կը դաղթեն սահմանադիտն Ռուսիա, որպէս զի գեթ իրենց գլուխը փրկեն: Շատերը փախած են առանց արտերը հնձելու, առանց ցորենը ժողվելու: Սահմանադիտն անցած փախած ընտանիքներու թիւը 400-500-էն աւելի է: Սահմանադիտի շատ մը հայաբնակ գիւղերն այժմ անմարդաբնակ են, իսկ շատերու մէջն ալ նախկին բնակիչներու հագիւ կէսը մնացեր են: Եթէ հնար լինէր ներքին դուռներէն ևս դուրսը թեմք փախչել, այժմ այդ դուռներն ալ աւեր ու անապատ, բնակիչներէն թափուր կը մնային, Ա աշկերտու նման:

Անցեալ ամսուն հայրենիք դարձող հայ պանդուխտներու քարաւան մը կը զարնեն, կը կողոպտեն Համիդիէի հեծելազօրքերը կարնոյ և Խնուսի ճանքու վրայ, դիմադրութիւն ընող չորս կորիճ անգէն հայեր ոչխարի պէս կը մորթվին:

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ա Ն Ի Յ

Վոռուբաշ հայաբնակ գիւղը, որ 70-80 տունէ կը բաղկանայ և Վանէն քիչ հեռու է, մի ամիս առաջ սոսկալի, քստմենլի, աղէտի հանդիսատես եղաւ: Այս քստմենլի գէպքի հերոսները Համիդիէի հեծելազօրքերն են: Մատաղահաս աղջիկներու մի խումբ, թուով 13-14 հոգի, իրենց հետ վերցնելով 4 պատանիներ, կերթան ծաղիկ ժողվելու: Հենց այդ ժամանակ Համիդիէի հեծելազօրքէն 15-20 զինեալ քրդեր կը յարձակին աղջիկներու վրա. աղջիկները լեզապատառ կը սկսին փախչիլ և օդնութիւն պոռալ: Սոսկալի վայնասուն կը սկսի: Պատանիները կը յաջողին փախչիլ գիւղը լուր հասցնելու, բայց քիւրդերը կը հասնին ետևներէն և հասած տեղերնին կը մորթեն չորսն ալ: Այնուհետև կը սկսին մի առմի լ կել աղջիկները և իրենց դազանական կըքերը յագեցնել: Մատաղահասներէն երկուսը չեն դիմանար դազաններու պատճառած ցաւերուն, արիւնաթաթախ շունչները կը փչեն նոյն իսկ դազաններու բազկաց մէջ:

Քիւրդերը չորս անգէն դուրազներ խողովելէն և աղջիկները պղծելէն վերջ, բաց կը թողնեն, կարծելով թէ վերջիններս իրենց չեն ճանչնար:

Բայց մի քանիսը, կասկածելով թէ ճանաչվեր են, հետամուտ կը լինին աղջիկներուն ևս բռնել, սպանել: Արեւը մայր մտնելու ժամանակ կը լինի, աղջիկները բռնորովին մերկ, կը շտապին մէկ ու կէս ժամու ճանապարհը կտրել, գիւղ հասնել: Յանկարծ իրենց ետևէն ձայն կը լսեն և վախնալով թէ նորից այն բարբարոսներն իրենց ետևէն են ընկած, աճապարանօք քարերու ետևը թփերու տակ կը պահվին թշուառները: Եւ սխալված չէին. քիւրդերը արագաբար փնտռելով կանցնին: Աղջիկները կէս ժամէն վերջ գաղտաբողի, զարտուղի ճանապարհներով իրենց կը ձգեն գիւղը: Այնուհետ քիւրդերը համախմբելով նորէն կը գան սպանվածներու մօտ, մէկի ականջները կը կտրեն, կը վերցնեն հեծելազօրքէն: Յ հոգուց մի քանիսը կերթան դէպի Վարապ և կը մտնին Վարապայ փարախը, վանքից կէս ժամ հեռի, Վարապ

լեռան հարաւային ստորոտի վրա, այնտեղ կրակ կանեն, արեան հետքեր կը թողնեն և կանհետանան:

Դատեցէք, խնդրեմ, այս բարբարոս աւազակները որչափ վտահու թիւն ունին իրենցմէ աւելի աւազակ տաճիկ վարչութեան վրա, որ նախ սպանութիւնը կը կատարեն ցերեկով, գրեթէ կէս օրին. երկրորդ, կոյս աղջիկները կը տանին իրենց որջը, ամբողջ երեք ժամ կը պղծեն, ապա երկու ժամու չափ դէպքի տեղի վրա լեռնային զօսանք կատարելէ ետքը կը կորչին:

Մարդանպաստներու վարձապայ փարախն երթալը միտք ունի. դէպքի ժամանակ սաստիկ կարկուտ եկաւ, հետեւապէս քիւրդերը իրենց կարճ խելքով փախտեան հետքերը թողուցին Վարապայ վանքի վրա, որին այնչափ հետամուտ է վերջերս արատու որելու Բահրի փաշան:

Փարախի հետքը գատաստանի մէջ մեծ դեր պիտի խաղայ, ինչպէս կը տեսնենք յետոյ:

Եղեռնագործութեան միւս օրը Վոռուբաշից դիակները բերին գիւղ. ամբողջ գիւղը սգոյ մէջ էր և արտասուք կը թափէր այդ անողորմ սպանութեան վրա: Անտէրունչ ժողովուրդը երեք յոյս շունենալով, թէ կառավարութիւնը կը պատժէ եղեռնագործներուն, կուզէր դիակները նոյն օրը թաղել: Սակայն դորձը շուտով ձևի տակ դրվեցաւ. դիւրացիները սպանվածները սայլերու վրա դրին և բերին քաղաք: Արաք թաղի մեծ հրապարակը հասնելուն պէս, հայերը սաստիկ յուզված շրջապատեցին իրենց խողոված եղբարց դիակները: Յիրաւի, մարդակերն ալ այդչափ անողորմ չէ, որչափ տաճիկ կառավարութիւնը և իր հաւատարիմ քիւրդերը: Չորսի դիակներն ալ ծածկված էին սրի մեծ վերքերով: Թևերի փափուկ միսը ձեռքերէն սկսած շերտ շերտ կտրուած, կախ էին ձգած մինչև վիղը. վիզները կտրած էին և միայն թողած էին ծոծրակի կաշին, որով զլնները կախ էր ընկած և անբաժան մնացած մարմնէն: Արաքի պահականոցի ոստիկանութիւնը փորձեց մէջ մտնալ և արգելել դիակները քաղաք տանելու: Բորբոքված ժողովուրդն ընդդիմադրութիւն ըրաւ, զափտանները վախնալով ետ քաշվեցան: Գնացքը, որ հետզհետէ կատուարանար գրգռված հայերից, Քեանդրէի թաղի մէջ կանգ առաւ անգլիական հիւպատոսի դրան առջև, վերջինը տունը չէր. ապա իջաւ Խաչ-փողոցը, որ խողովակալ դիակները տեսաւ ուսաց հիւպատոսի թարգմանը (հիւպատոսը բացակայ էր Վանէն), որտեղէն քիչ մը վար գալով, ժողովուրդը սայլերը կանգնեցրուց հարուստ նալբանդեանի դրան առջև: Այդ դարձելի տան մէջ էր Աղթամարայ Խաչատուր կաթողիկոսը, որին վաղին 15 օրէ ՚ի վեր հրաւիրած էր Վան, որ լիբ Գողոս եպիսկոպոսին ընկերացնելով, քանի մը ծանր խնդիրներ, կործանիչ դաւաճանութիւններ ՚ի գլուխ բերէր: Իսկոյն պատգամաւորութիւն մը կամեցաւ մտնել կաթողիկոսի սենեակը, բայց Խաչ-փողոցի պահականոցը 20 քայլ հեռու լինելով՝ ոստիկանութիւնն իսկոյն վրա հասաւ: Զափտաններն աւագ փոլիսի հրամանով մտրակներով, ճիպոտներով աշխատեցան ցրուել ժողովուրդը սակայն բազմութիւնը գրոհ տալով յարձակվեց ոստիկանաց վրա և քշեց: Պատգամաւորները շուտ մը ներս

մտան, խնդրեցին կաթնուղիկոսին ներկայանալ: Աերջինս տեղեակ լինելով այդ իրեն համար շատ անհաճելի դեպքին, դուրս եկաւ: Պատգամաւորները խնդրեցին վար իջնել, անմեղ զոհերը տեսնել և կառքով իրենց հետ քաղաք երթալ: Կաթնուղիկոսը երկիւղից քանի մը խօսք կը կմկմայ, ապա մտնելով պատուհանին, վախկոտ հայացք մը կը ձգէ դիակներուն, կեղծ ան մը կը քաշէ և ետ կը դառնայ, երևի յուսալով, որ ոստիկանութիւնը շուտ կազատէ իրեն այս ձախդուլութենէն: Պատգամաւորները, նկատելով անոր փախուստի պատրաստիւնը, համարեա յարձակվելով կը պնդեն իրենց առաջարկը, բայց կաթնուղիկոսը կը ստէ:

— Խնդրեմ, հանդարտվէք, տեսայ և ամեն բան կը պատմեմ Ալախին ու կերպով մը կը սողայ ներս, դուռը գոցելով:

Մարդիկ ուժգին կը բաղնեն դուռը և կը պահանջեն Աեհափառին, ըսելով.

— 2^է որ վախն 2եղ Աղթամարից բերած է ժողովրդի ցաւերը դարմանելու, ուրեմն երթանք մեր ցաւերը տես:

Պողոս եպիսկոպոսը լուսամուտի փեղկը բանալով կը ստէ.

— Աղբար, մեզմէ ի՞նչ կուզէք. հոն, հոն գնացէ՛ք, ձեր առաջնորդարանը:

— Դաւաճան, շուն, քեզի ո՞վ կը հարցնէ, կը գոռան ամենը:

Քանի մը հոգի վար կիջնեն մարդ կանչելու, որ զօռով կաթնուղիկոսին դուրս քաշեն: Փողոցին մէջ ուրիշ բան տեղի կունենար. Ալախին հասնելով՝ միջոցներ ձեռք առած էր շփոթութիւնը զսպելու, այդ պատճառով ամեն պահանջներէ ոստիկաններ կը վազեն: Ոստիկանները ժողովուրդը ձեղքելով աշխատեցան սպլելը ետ դարձնել, ամբողջ կատաղի կերպով դիմադրեց և ետ մղեց. զափտիաները սուր և փայտ խաղցուցին, ժողովուրդըն ալ դիմեց իր կռուփին. 10-ի չափ հայերու և 5-6 ոստիկաններու դըռն ջարդվեցաւ, քիթ ու բերան արնով ներկվեցաւ: Մինչ այս շփոթութիւնը կը շարունակվէր, ստուար խումբ մը մտաւ կաթնուղիկոսի բնակարանը և գոռալով կը պահանջէր կառք նստել:

— Դու, որ վախի խաթեր համար մասնիչ հարուստներու և գարշելի Պողոս եպիսկոպոսի հետ միանալով՝ բունի հանրագրութիւն կը կազմէք խեղճ ժողովրդի բերնէն, իբր թէ թիւրք, հայ և քիւրդ եղբօր պէս խաղաղ կապրին. եկ, եկ, տեսնենք ձե՞ր տէ: Կաթնուղիկոսն երկիւղէն ցամքած՝ ծպտուն չէր հաներ. ժողովրդի համբերութիւնը հասնելով՝ կռուփներով և քացիներով սենեակի դռները կը կոտորեն և Աեհափառին կը քաշեն ցած, դարձեալ իրենք ախուռն ձիանները կը հանեն և կառք լծելով՝ Աեհափառին կը բազմեցնեն:

Կաթնուղիկոսը դողալով կը հարցնէ, ո՞ւր պիտի երթանք:

— Նսի հեռագրատուն, ուր հեռագիր պիտի գրնես սուլթանին և պետութեանց ներկայացուցիչներու, ինչ որ տեսար և ինչ որ ըսենք, ապա վախի մօտ, որոտաց ամբողջը:

Ամբողջ մի մասը սպլելը շրջապատած՝ շուտ առաջ կը գնայ, որ կառքը առաջ չեւթայ, իսկ մեծ մասը շարժապատած կառքը և ձիաններու սանձերը բռնած յամբողջաց յառաջ կը շարժվի: Պողոս եպիսկոպոս ծածուկ ոստիկան մը կը կանչէ և խստիւ կը պատուիրէ ձանապարհին վրա գտնվող պահանջները խստիւ դիմադրութիւն ընելու:

Սպլելն այդ պահանջները հասնելուն պէս՝ ոստիկանները կարգելեն, քանի որ հայերը քիչ էին. կառքը հասնելուն պէս, նորէն խիստ ընդհարում տեղի կունենայ ժողովրդի և ոստիկանաց մէջ, որմէ օգուտ քաղելով Աեհափառը կը հրամայէ իր ծառային փախչել. վերջինս սաստիկ մտրակելով, սրարշաւ ամբողջը կը ձեղքէ և կանցնի:

Այսպէս ամենաարդար բողոքը չնչին սխալով մը ապարդիւն հետեանք ունեցաւ: Եթէ դնացքը յաջողութեամբ քաղաք հասնէր, շփոթութիւնը մեծ ծաւալ պիտի ստանար, որովհետեւ լի օրերը Այգեհաստանի մէջ շատ քիչ մարդ կը գտնվի. մեծ մասը քաղաք կը երթայ:

Այժմ սպանվածներու դատաստանը կը տեսնվի, հետեւեալ նամակով կը հաղորդեմ:

Ն Ա Մ Ա Կ Ե Ր Ձ Ն Կ Ա Յ Ի Ց

Անցեալներում կառավարութեան եկած մի հեռագիրը ժողովրդեան մէջ արտակարգ շշուշներով պատճառ դարձաւ. ժողովրդեան ինչ դատակարգի մէջ որ մտնելու լինէիր, միայն մի առարկայի վրա կը խօսէին. մին միսի կը պատմէին լսած ցաւալի լուրի մասին, յուսալով աւելի ստոյգ և որոշ տեղեկութիւն իրարից իմանալ: Մարդիկ մոռցած էին անձնական ցաւերը: Ծածիկ հասարակութիւնն անգամ զբաղած էր սրանով: Ոմանք կը դովէին խօսակցութեան նիւթ եղող Արխանեան Հաճի Գալուստի քաջութիւնը, ոմանք իր ընկերների պլ և պլ տեղերում կատարած գործերը, ոմանք էլ կը գովէին նրա ազնուական, հարուստ տան զաւակ լինելը, մի քանի լեզուներ իմանալը և միևնոյն ժամանակ իր հայրենական տուն տեղ, հարստութիւն, ընտանիք ձգած, ամեն տեսակ վիշտ, նեղութիւն յանձն առնելը Ար. գործի յաջողութեան համար:

Կառավարութիւնն արդէն վաղուց է սկսած հետամուտ լինիլ նրա ամեն մի քայլափոխին: Դեռ ձմեռը նա զօրք պատրաստեց Տէսիմի վրա հանելու ոչ թէ քիւրդներու դէմ, այլ Արխանեանի, որ այնտեղ բոյն դրած կը գործէր: Իւր զօրքը երկար ժամանակ այս կամ այն կողմը պտտելով, ոչինչ չը յաջողեցաւ և կորագ ուն յետ դարձաւ: Սակայն վերջերս, երբ Աեհափառի ձանապարհին գայմագամը թալանվեցաւ Գարահիսարցի Աարդանի խմբի ձեռամբ և ամեն կողմ նորից մարդիկ հանվեցան այդ խումբը ձերբակալելու, Արխանեան իր ընկերներով Տէսիմից Արմտան վերադառնալիս՝ պատահաբար կը հանդիպի կառավարութեան խրկած զօրաց խումբերին: Արխանեան, շտապելով մի յարմար տեղ գտնելու պաշտպանութեան համար, կը մտնի իր ընկերներով մի բաւական մեծ այրի մէջ, Արմտանից 3 ժամուայ հեռաւորութեամբ գտնվող ձանապարհի վրա: Զօրքերը բաց կաննեն նրանց վրա հրացաններ: Լուր կը տարածվի ամեն տեղ, որ Արխանեան պաշարված է, և զօրաց խմբերը գունդագունդ վրա կը հասնին: Ազգիւններ և շարժակալ տաճիկ գիւղացիք Պուլուշայի գայմագամի հրամանով: Պաշարողների թիւը կը հասնէր 600-700 մարդու, իսկ պաշարվածներն ընդամենը 8 հոգի էին. ինքը Արխանեանը, երկու Ակնեցիք՝ ձանիկ և Զարբեան,

երեք Արմտացիք, նոր մտած խմբի մէջ, մի Երզնկացի, նազարի տղայ Արշակը և 1 հատ Արարկերցի: Ամբողջ 36 ժամ կը շարունակվի հրացանաձգութիւնը: Խումբը կը նեղվի հացի և ջրի կողմէն: Երեք անգամ կաշխատին կտրել բանակը և անցնել չի յաջողվիր, այլ իրանցից կը կորցնեն նազարի տղայ Արշակը, որը 7 հատ գնդակ ստանալով կը մեռնի: կը վերաւորվի ոտիցը մի Ակնցի, իսկ Արարկերցին հազի հազ բանակը կտրելով կը յաջողի խոյս տալ շրջակայ գտնված խմբերուն իմաց տալու, որպէս զի օգնութեան հասնեն: Մինչև այլ և այլ տեղեր իմաց տալը, գայմագամը կը երկէ իր մայրը, կինը և գիւղի աւագ քահանան, որպէս զի համոզեն, որ անձնատուր լինի: Հաճի Գալուստ կը մերժէ: Բայց վերջը քաղցից նեղվելով և յոյսը կտրելով օգնութեան հասնող խմբերէն, կրկին կը փորձէ կտրել թշնամու շղթան, բայց շքրջապատվելով բոլոր կողմէ ստիպված կը լինի անձնատուր լինել: Ամենը շատ մեծ յարգանքով կը վերաբերվէին դէպի նա, չը համարձակելով կապել անոր ձեռները, ոտերը: Գայմագամը մինչև իսկ կառաջարկէ Հաճի Գալուստին իր ձին, ինքը նստելով բեռնակիր ձիու վրա: Քննութեան ատեն Հաճի Գալուստ յայտնած է, թէ ինք կառավարութեան դէմ ոչինչ ունեցած չէր, սակայն մի քանի անգամ տունը խուզարկեր և ահագին փնտններ հասցրեր են իրեն: Ահա թէ ինչու նա քաշվեր է լեռը ինքզինքը պաշտպանելու, թէ նա հասարակ աւագակ, մարդասպան չէ: Շրջակայ գիւղացիք կը վիպեն, թէ և այս մարդ է իսկ էյ էյ էյ, բայց ոչ մի փնտս այդ մարդէն տեսած չենք: Հովիւներ, կրսեն, թէ այդ մարդ յաճախ մեզ կը հանդիպէր և միշտ առատօրէն կը վճարէր վերոցած ոչխարի համար:

Շուտով նրան տեղափոխեցին Երզնկա, ուր մօտ 40 հայ բանտարկեալ կայ, որոնց թուում մի քահանայ և մի երևելի երիտասարդ բժիշկ:

Կարնոյ վաղի փաշան հոս եկեր է, յայտնի չէ դեռ ինչու: Տէլի Բէշիտ ըսած շունն ալ նամակ գրած օրս Մուշ կը գնայ. երանի նրան մի հատ հրացան արձակող լինի: Աստուած ձայնս լսելու հաճեցի՞ր. *Դիւլի Երզնկա*

Ն Ա Մ Ա Կ Պ Օ Լ Ս Ի Յ

Դեռ յուլիս ամսէն սկսած հայ լրագիրք կը տպագրէին Էնկիւրէի բանտարկելոց դատը: Սա յայտնի դատի անունը միայն կայ, մնացածը այնպէս էր աղաւաղած և ծռած, որ մարդ բան մը չի հասկնար. բոլոր մասնակցողներ խենթ, աւագակ ու անբարոյական էին ցուցած, առաջնորդներն ապիկար, սրիկայ հրատարակած: Կառավարութիւնը բոլոր հայ թերթերու հրամայած էր արտապակ «ձերխաիէ Մէհաքիմ» պաշտօնական թերթէն այդ դատի պատմութիւնը: Հայ, Հայաստան, յեղափոխութիւն և խել մը ուրիշ բառեր, որ առաջ արգելված էին արտասանել անգամ, այժմ ազատ կը գրվէին: Կարձամիտ տաճիկը խել մը նապաստակ ուղեց աս մէկ հարուածով որսալ: նախ, յուզել թիւրք տարրը հայերու դէմ. երկրորդ՝ ցուցնել Եւրոպային, որ այդ տեսակ դէպքերու կարևորութիւն տալու չէ, վասն զի գործ են քանի մը շարագործներու. երրորդ՝ որ հայ ժողովուրդը գոհ է կառավարութենէ և դժգոհ յեղափոխականներէ:

չորրորդ ցուցնել հայուն, թէ յոյս դնելու չէ այդպիսի ցոյցերու վրա և թէ ադոնք հեշտ կը ճնշվին ու մասնակցողք խիստ կը պատժվին և հինգերորդ՝ քանի մը հոգի կախելով: ահ ու սարսափ տարածել գործիչներու և հայ ազգի վրա: Ասոնցմէ միայն մեկուն հասաւ թիւրք կառավարութիւնը՝ այն է՝ գրգռեց թիւրք տարրը հայերու դէմ. արդէն սրճարաններու մէջ իսկ սկսած են ըսել թիւրքերը. «Խիանէթ էրմենիլար, բուլլար հէփսի քէսմելի (անհաւատարիմ հայեր, ատոնց ամենքին ալ կոտորելու է):»

Աաղոց արդէն յայտնի է ձեզ, որ 5 հոգի կախվեցան Էնկիւրէի և Մարզուանի դէպքերու համար. ամբողջ օրը դիակները կախ են թողնելու ահարկելու համար ժողովուրդը:

5-6 օր շարունակ երկաթուղով Պոլիս կը բերէին դատապարտեալները ձեռք, ոտք շղթայակապ: Ասոնց մէջ յայտնի է Սրբուկը (Սրբուհի), 25-26 տարու. առողջակազմ, սևաչեայ, գեղեցիկադէմ և համակրելի հայ կինը: Ասոր ալ ձեռք ու ոտքը շղթայած էին: Սրբուկի հետ էր և Տէրէվանքի Դանիէլ վարդապետը, որու կարգալուծ ըրաւ այս օրերս սուտ հրատարեալ Աշղեան պատրիարքը:

Ամեն օր բանտարկեալք կը բերվին գաւառներէ. ՚ի միջի այլոց և քանի մը դպրոցական աշակերտներ բերվեցան վերջին օրերս:

Սկսված են խիստ ձերբակալութիւնք ՚ի Պոլիս: Գաւառացի խել մը համալ ու գործաւոր բանտ են նետած: Շատերը ձերբակալվելու և խուզարկվելու փտանգի մէջ են: Ատով կուզէ շղկած կառավարութիւնը խեղդել հայկական շարժումը: Եւրոպական պետութեանց միջմտիլը խստացեր է:

Կասկածի ենթարկվեցաւ ՚ի միջի այլոց և Աբիկ Անձեանը, որ սաստիկ թիւրքամոլ է: Եթէ այդ տեսակը կը կասկածվի, ալ ենթադրէք մէկալներու վիճակը:

Վերջերս կառավարութեան պահանջմամբ քաղաքէս 24 ժամու մէջ արստրվեցաւ անգլիական հիւպատոսի միջոցով իր հպատակ պ. Միլրոյի Եսայեանը, որ մտեր էր հրեշաւոր Աշղեանի կացարանը, ցոյց էր տուեր ժողովրդի դառն վիճակը, իրերու ողբալի գրութիւնը և պահանջներ էր կամ իսկոյն հրատարական տալ, կամ հարկաւոր խիստ միջոցները գործադրել: Սրբազնագոյն Աշղեան իմաց է տուեր վարչութեան, որ և ստիպեր է արտրել մայրաքաղաքէս:

Աշղեան սուտ հիւանդ ձևացնելով, 250 ոսկի ալ ստակ տալով Եալովայի ջրերը ղրկեց թիւրք կառավարութիւնը, իսկ տեղը հրախրեց Երուսաղեմաց Թարութիւն պատրիարքը, որ թիւրք կառավարութենէ ալ աւելի թիւրք է և թէ Աշղեանէ ալ աւելի համարում ունի ազգի առջև. սա արդի պայմաններու մէջ կրնայ յաջող գործիք ըլլալ կառավարութեան ձեռքը: Յարութիւն պատրիարք ՚ի դերև չը հանեց վարչութեան յոյսերը: Անցեալ կիրակէ Մայր Եկեղեցու մէջ նշանաւոր քարոզ մը խօսեցաւ, որ լեցուն էր բարեգութ Սուլթանի առ Հայս ունեցած ինամոց ու մարդասէր վարմանց գովեստներով ու անոր կենաց համար ըրած մար-

Թանքներով: Քարոզիչը դարձաւ առանձնապէս մայրերուն և յորդորեց: որ իրենց զաւակները կրթեն, դաստիարակեն հպատակութեան և հնազանդութեան հոգով դէպի ամենաողորմած Սուլթանի գահը, որ օր և գիշեր" քունը կտրած կը մտածէ Հայոց հանդատութեան ու բարօրութեան համար:" Քանի մը վարձկան ստորաքարչներ ու լրտեսներ "Ամէն" ըսին, իսկ ամբողջ լուռ հեռացաւ ադ զգուցի բերնէն դուրս եկած աւելի զզուրի խօսքերու ծանր տպաւորութեան տակ:

Հասարակ ժողովրդի մէջ լուր է տարածուիչը, որ Հայրիկ օձվելէ զկնի պիտի հրաժարէ Աջգեան 'ի պատրիարքութենէ և մինչև իսկ կարգալոյծ ընէ զինքը, ինչպէս և Աւնայ Պողոս եպիսկոպոսը: Հատեցը կը բեն, թէ, եթէ այդպէս չընէ, ոչինչ մարդ է և Հայրիկ կոչման անարժան: Տեսնենք, թէ ուր կը տանի ժողովրդի այդ հաւատը . . .

Հաստատ աղբիւրէ լսած եմ, որ վերջին ժամանակս Սուլթանը ժողով մը կազմեց և տրամադրութիւն յայտնեց հայկական դաւառներու մէջ բարեփոխումներ մը տնայնելու: Բայց նախարարը յայտնեցին, որ ալ հարկ չը կայ հայկական խնդիր մէջ բերելու, քանզի ոչ մէկ գաւառի մէջ հայր մեծամասնութիւն չեն կազմեր և սկսած են դուրս գաղթել: Իսկ ազոնց շարժումները խափանված են, ընկերութիւնք քայքայված և առաջնորդները կամ բանտերու մէջ կը փակին, կամ օտար երկիր կը թափառին: Սակայն մասնաժողով մը կազմված է, բայց ոչ թէ բարենորոգմանց, այլ հայկական շարժումը խափանելու, բողոքները խեղդելու, ձմելու, Եւրոպացոց աչքը թող փչելու համար:

Ողորմեի տերութիւն, որ յոյսը դրե՞ր է բանտի և կատաղանի վրա միայն . . .

Ս Ա Ս Ո Ւ Ն Ի Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ր Ա Ի Թ Ի Ի Ն

Ս. Պօլսոյ հանրածանօթ յեղափոխական պ. Միհրան Տամատեանը, որ երկու տարիէ 'ի վեր Մշոյ կառավարութեան համար շատ մեծ փորձանք դարձած էր և զոր բունն ու համար կառավարութեան բոլոր ջանքերն ապարդիւն անցած էին, վերջապէս վերջերս բռնվեցաւ, բայց ոչ թէ կառավարութեան, այլ վատ և անպէտ հայերու ձեռքով:

Աերդիշեալ անձնուրաց դործիչն Ալվարիճցի Սողոանուն ընկերի հետ Ս է մ ա լ գիւղը գտնված միջոցին՝ այդ գիւղի ձերբակալված Գուրգէն ուսի եղբայր Դափօն ու հօրեղբայրը, գիւղի քահանան, իմանալով անոր անգը, իմաց կուտան գիւղի մէջ գտնված ոստիկանին, որ իր հետ առնելով Խօշանցի Տէվրիջը, անոր երկու ձեղբայրը և Խիսանցի երկու քրոջեր, կը պաշարէ գոմը, որ պահված էին: Յեղափոխականները դիմագրութեամբ գումն դուրս կելլեն ու կուզեն կովելով փախչել: Բայց այդ վատ հայերը խորամանկութեամբ, իր թէ օգնութեան կը հասնին, յանկարծակի անոնց ձեռքերէն զենքերը կը խլեն, կը ձերբակալեն ու կը յանձնեն ոստիկանին:

Սոյն լուրը շրջակայ գիւղերէն Կէլիկէի գէնցիք և Ալեացիք իմանալով՝ զինված կը յարձակին Սէմալի վրաս և կուզեն անոնց ըրած վատութեան փոխարէն պատժել:

երկար ատեն կովելէ և 4-5 մարդ վիրաւորելէ վերջ՝ Սէմալի կանանց կողմանէ եղած թախանձանաց վրատ կը դառնան:

Մշոյ կառավարութիւնը Տամատեանի բռնվելուն լուրը առնելուն պէս, ամենավատ Ի ս կ է ն գ ե Ր հարիւրապետի հետ մէկ տեղ մօտ 100 ոստիկաններ ձանրայ կը հանէ դէպի Սէմալ, ուր ձանրան կը դիմաւորեն և խեղճին ծեծելով և արհամարհելով՝ Մուշ քաղաք կը տանին, ուր միայն երկու օր պահէ է վերջ՝ գիշերանց Բաղէշ կը տանին: Ձանրան Բաղէշ առնելու ատեն ոտքը կը կոտորեն, որպէս զի չը կարողանայ փախչել: Մողոն, Տամատեանի ընկերը, շատ կը նեղեն, որպէս զի յայտնէ ընկերները, բայց նա գովելի մարտիրոսութեամբ խուռ մուշը կը մնայ մինչև վերջ:

Վրսպի, թէ Տամատեան շատ յանդուգն պատասխան տուած է հարցաքննութեան, որոյ վրա Մշոյ թիւրքերն աւելի ևս վախեցած են, փոխանակ զստահ լինելու, որ երկրին խուզարարը բռնվելով, այլ ևս խաղաղութիւն պիտի տիրէ: Թիւրքին մէկը ձեռքը ծնոսին դրած՝ կ'ըսէ. "Նոր գիտեմ, որ խուզութիւնը Տամատեանի բռնվելէն վերջ պիտի սկսի:"

Տամատեանի բռնվելէն վերջ կառավարութիւնը կը մտածէ, որ Սասուն ընկճելու ժամանակ է, և կը փութայ Զիլանցոց յայտնի շէյխերուն նամակ գրել և խնդրել, որ զանապառն քիւրդ ցեղեր գրդուեն ընդդէմ Տալվորիկայ և միացած յարձակում գործելով անոր վրա, գրաւեն զայն: Միւսնոցն ժամանակ Մուշէն, Բաղէշէն, Արինէն և Տիգրանակերտէն զօրքեր կը հաւաքվին Տալվորիկը քարուքանդ ընելու դիտաւորութեամբ: "Նախ՝ Բագրանցիք, Խարջանցիք, Սասունցիք և քանի մը ուրիշ ցեղեր հաւաքված Տալվորիկի քով պատգամաւոր կը զրկեն, ըսելով. "Թագաւորին հնազանդեցէք և հարկ տուէք:" Տալվորիկցիք կը պատասխանեն, թէ Տաճկաստանի մէջ մէկ թագաւոր չը կայ, այլ ամեն մի քոսոտ քիւրդ կամ թիւրք թագաւորութիւն կը ծախէ. մենք փոխանակ թագաւորին հնազանդելու, Աստուծոյ կապաւինենք և չենք թողոր, որ ոչ մի ոտք կոխէ այստեղ: Այս պատասխանին վրա, քիւրդեր մօտ 1000 հոգով գաղանային աղմուկով կը յարձակին Տալվորիկ վրա: Տալվորիկցիք քրդերու ձանրան փակելու համար կը քանդեն Սասունայի քարէ կամուրջը, որ դարերու անցրերուն վկայ եղած էր: Քրդեր այլ և այլ կողմերէ կը յաջողին Տալվորիկ մանել, բայց Տալվորիկցիք Փ ը ո - Փ ը ո քար քաշվելով և ձանրաները պահպաններ զնելով կը սկսին կովել: Կուր սարսափելի կը լինի և կը տուէ ամբողջ մի օր: ՅՅ քիւրդ և 6 հայ կը սպանվին, բազմաթիւ վիրաւորներ քրդերէն, իսկ հայերէն 4-5 միայն: Այդ կուէն վերջ քրդերը կը քաշվին, բայց ամեն կողմէ եկած զօրքերը կը պաշարեն Սասուն և ամիսներով պաշարած կը պահեն:

Սասունի այս ձգնաժամին մէջ՝ ուրիշ տեղի հայեր միայն խօսքերով ժամանակ կանցնեն. անօգնական Սասունցիք միմիայն իրենց չախմախիով յուսահատական ճիգ կը թափեն ոչ թէ միայն մարդակեր ճիւղերերուն, այլ և անօթութեան դէմ: Սասունցիք կը ցրաւ լեռը կը քաշվին, իրենց տուէնքն ու արտերը քօլօքը կը քան:

դուին զօրքերու կողմանէ: Բաղէշի կուսակալը Սեմայէն Թալիբ էֆ. (իտարէ. ժողովի անդամ) պատգամ զրկելով, կրսէ. "Ձեզնէ գրաւած ոչխարը ջրբի կէտը ձեր սուրբի տեղ համարինք, և դուք ալ հնազանդագիր մը գրեւով Սուլթանին, ըսէք: Թէ Տամատեան մեզի գայթակեցուց: Բաղէշի կուսակալը բացասական պատասխան տանալով, ետ կը դառնայ դէպի Բաղէշ, և Շէնիք Սեմալայ միջի զօրքերն ետ կը քաշվին: Ինչպէս Սէլիէկի, զէնցիկը, նոյնպէս և Շէնիքցիք ու Սեմալայ մէկ մաս գիւղէն լեռ կը քաշվին, և երբ զօրքերը կը քաշվին, նորէն գիւղ կը վերադառնան:

Տամատեանը ձերբակալող Տէվրիշը Ղզըլ-Աղաճէ Մուշ գիւցած ժամանակ Ս. Օհաննու վանքի անտառէն խուժք մը երիտասարդներ կը հարածեն սպանելու դիտարութեամբ, բայց դժբաղդաբար չեն յաջողեր: Տէվրիշ կառավարութեան իմաց կուտայ, որը վանուց միաբան Մկրտիչ վարդապետէն բացադուրծ թիւն կը պահանջէ յիշեալ խմբի մասին, թէ որոնք են: 'Նա վաննալով' թէ իր խաղաղութիւնը խոռովի, առաջին առթիւ միառմի մատնացոյց կընէ միքանի երիտասարդներ. Արմենակ Տ. Մամբրէեան, Ասատուր Տ. Օհանեան, Յակոբ Տ. Միքայելեան, Արթիւն և Մկրտիչ Յակոբեան, որք արդէն հեռացած էին, բայց կառավարութիւնն սյդ անձանց փոխարէն կը ձերբակալէ այլ երիտասարդներ:

Բացի ատկէ, Իսկէնդերը 2 ամսէ առել 25 ձիաւորով Ղզըլ-Աղաճի վարժարանի մէջ նստած անլսելի չարիքներ կը հասցնէ դիւրացոց. փախստականներուն բռնելու պատրուակաւ այլ և այլ պատուհասներով կը կեղծէ և իր կրքերին յագուրդ տալու համար կանանց անպատիւ առաջարկութիւն և սնտոի խոստում կընէ:

Մշոյ մտա էշու վրա բարձիված 10 սխայէն աւելի վառօր կը բռնվի, որ կը վերագրվի փախստականաց:

Գառնի գիւղի քահանան Տ. Օհաննէս և ուրիշ երկու գիւղաւոր հայեր կը ձերբակալվին փախստական պահած ըլլալու ամբաստանութեամբ:

Այսքան ճնշման և հալածանաց մէջ իսկ, թիւրքեր աւելի կը վախնան հայերէն, քան թէ հայերը, որք ոչ մի ապաւէն և օգնական չունին, քացի ինքօպութենէ:

Լ Ո Ւ Բ Ե Ր

Վ. Ա. ն. Բերդակցի հայ մը բանտի մէջ մեռուցին տաճիկները. թշուառականն 93 օր ձգած էին փօղիս, միշտ ենթարկելով քաղցի ու ծարաւի: Մեռնելու տան իր թէ իմաց կը տան հայ քահանային, որ հաղորդէ: Աերջինս կերթայ և կը տեսնէ, որ հիւանդ կարծեցեալը 3-4 օրուայ մեռած է:

— Նա հատակվեցաւ յայտնի գործող երիտասարդ Պետրոս Շատախցեան, որը բոլոր շրջակայքի հերոսն էր և կը վայելէր խորին համակրութիւն ու սէր: Երեք ամիս էր, ինչ բանտարկված էր...

— Երեք հայ և երկու թիւրք, իբրև նախնեանի և Հասան փաշայի կուսակիցներ, քստրովեցան:

— Տաճիկներ երեք անգամ գաղտնի գիշերով շուկան կրակ ձգեցին. սակայն հայ գիշերպահները շուտ

իմանալով, կրակը հանդերին: Շուկան համարեա ամբողջապէս հայերունն է: Այսօր վախնալով, որ կառավարութիւնը կուզէ գրգուզած հայերուն աղետալի հարուած մ'ալ տալ, սկսան խանութները դատարկել և ապրանքները տեղափոխել իրենց տունները: — Յակոբ Ղզըլեան կեղտոտ հայը, որ երկար տեսնէ 'ի վեր լրտեսութեամբ ու մատնութեամբ կը զբաղէր և շատերու բանտարկութեան, նոյն իսկ դատապարտութեան պատճառ եղած էր, անցեալներ վերջապէս մատնիչներու արժանի պատիժն ստացաւ: Տեղական յեղափոխական խմբի որոշմամբ մահուան էր դատապարտված յիշեալ մատնիչը, և անցեալներս դատաւիճիւր ամենայն յաջողութեամբ գործադրվեցաւ. յեղափոխականի մը ընկալման 2 հարուածով մատնիչը սպանվեց: Այդ մահը ընդհանուր ուրախութիւն պատճառեց ժողովրդին: Սպանիչը ցարդ ձերբակալված էր, չը նայելով կառավարութեան ձեռք առած բոլոր ջանքերուն: Կառավարութիւնը զայրոյթէն սկըսած է աջ ու ձախ ձերբակալութիւններ անել. բանտերը լեցված են հարիւրաւոր անմեղներով:

Պ Օ Լ Ի Ս. Տամատեան այժմ հոս կը գտնվի և կը դատվի. տարակոյս չը կայ, որ ցմահ դատապարտութիւն է վճռվելու: Բերին, և առաջակապետ Հաճի Գալուստը, որու հայրը հարուստ մէկն է և կապերունի բարձր պաշտօնեաներու հետ. կը յուսադրեն, որ ոսկու կախարդական զօրութեամբ Գալուստ պիտի ազատի: Խեղճ հայր չը գիտէ, թէ դեղին ոսկիներն ալ զաւակի հետ կորցնելու է:

Լ Ս Ո Ւ Մ Ե Ն Ե Ր, որ յայտնի առաջակապետ Ա Ր Ա Ր Օ Ն իր խմբի հետ միասին ՆԱՀԱՏԱԿԱՆ Է: Ազատվել են 2 հոգի: Սպասում ենք մանրամասն տեղեկութիւններ:

Քաղում ենք մեր ստացած մի մասնաւոր նամակից հետեւեալ բնաորոշ կտորը.

"Այս տարի ևս բռնութիւնը կան մեր գաւառում. գիւղացին չէ կարող ապահով կերպով արտերը սերմանել: Մանաւանդ մեր գիւղ ամենից գերազանց երկիւղալի է, վասն զի բոլոր շարութեանցն փոխարէն կըրկնապատիկ հատոյց թշնամեացն: Առ այս ամենը թշնամանալով, յայտնապէս կաշխատին Օ. գիւղի ճրագը մարելու: Թէև մենք անվախութեամբ կը պատասխանենք հանապաղ, միայն մի նեղութիւն կը ճնշէ մեզ, այս է... չունինք այնչափ պաշտպանութեան համար գործիք: Այս անգամ... դուք գիտէք..."

Հ Ա Յ Յ Ե Ա Փ Ո Ւ Ա Վ Ա Ն Ը Տ Ա Ճ: Բ Ա Ն Տ Ո Ւ Մ

Այսօր Անայ բերդը լիք լեցուն է հայերով: Ձերբակալութիւնների շարքեր առաջ կը բերէի, միայն այսօրուայ թղթակցութեանս նպատակն այդ էր, սյլ այն, թէ ինչ տեսակ զարհուրելի տանջանք, ինչ գազանային չարչարանք կը կրեն յեղափոխական բանտարկեալներն անգութ տաճիկ անարգ բանտում...

Գիշեր է. խորին լուրթիւն կը տիրէ. քաղաքը և ընդհանուր բանտի ամեն կալանաւորներ քնած են: Նի առանձնարանը կը մտնեն 5 բարբարոսներու դատաւորը:

միլեագիմը և 3 զաֆտիաներ: Գիշեր ժամանակ բանտ այցելելը վատ նշան է. զգալով այդ՝ կալանաւորը սարսափա՛հար վեր կըթռչի տեղէն, ձեռներու և ոտներու գոռ շղթաներու ձայնով սարսուռ ձգելով նոյն իսկ եկած բարբարոսներուն վրա: Նա ը գունատ, ուժասպառ է, գրէթէ դիակացած. վերջին 5 օրուայ շարունակ քաղցածութիւնը իր դերը կատարեր է... Հայ յեղափոխականը դատարի առաջ, մութ, խոնառ սենեակի մէջ, կէս գիշերին, պէտքէ "խոստովանվի իրեն մեղքը", իրեն մասնակցութիւնը փօխա նուրիի սպանութեան մէջ. նա պէտք է մատնէ իրեն ընկեր-միւզիւրներուն (յեղափոխական), որը կը ձգտին ձեռք բերել հայրենիքի անկախութիւնը և որը կը մեղադրվին տաճկական գարշելի փօխաներէն ամենագարշէ իի, նուրիի սպանութեան մէջ: Սակայն, զուր յոյսեր... —

Ես անմեղ եմ, ես չեմ ձանձնար ոչ մի յեղափոխական. ես ոչինչ չեմ գիտեր, կրսէ նա:

Կարկուտի պէս կը թափվին հայհոյանքներ մէկը միւսէն քստմնելի, սպառնալիքներ՝ մէկը միւսէն սարսափելի, բայց նա անդդովելի է:

— Ես մեղաւոր չեմ. ես ոչինչ չը գիտեմ, կը կրկնէ հարիւրերորդ անգամ անվճեր կալանաւորը:

— Դու անմեղ ձեռացիր, դու մի յայտնի ընկերներու գրեհա՛Փր օղի. հինգ օրուայ քաղցածութիւնը քեզի չը խելօքցուց. մենք այլ միջոցներու կը դիմենք, կը գոռայ կասողած դատարը:

Քառորդ ժամէ յետ աղեկտուր ձիջ մը կայծակի արագութեամբ անցաւ. բանտի բոլոր բաժանմունքներով հայ կալանաւորները սարսափա՛հար վեր թռան քնած տեղերէն, իրար անցան, մօտեցան դրան, պատուհաններուն, շնչասպառ ականջ կը դնեն:

Կրկին և կրկին լսվեց հեծկտոց, հառաչանք, ախ ու վախ, օգնութիւն, օգնեցէք և այլ բառեր:

Հայ կալանաւորները հասկացան գործի էութիւնը և սկսեցին բռունցքներով բաղխել դռները, լուսամուտները, հայհոյել, անիծել անարգար դատարին, անխիղճ զաֆտիաներուն, բայց ՚ի զուր... —

Նահատակողը նաև էր. անոր ձեռները և ոտները դրեր էին փայտեայ մեքենաներու մէջ և աստիճանաբար կը կրէին, որմէ անբաղդը կը ծկտէր, աղիողրոմ՝ ձայներ հանելով: Արջապէս նա ուշքէ դնաց, սկսելով զառանցել և այդ զառանցման մէջ անգիտակցաբար խոստովանվել իր մասնակցութիւնը և իր մի քանի պատահական ընկերներու անունները... —

Աւրախացած դատարը կը կազմէ իսկոյն արձանագրութիւն և, դադարեցնելով անգութ բռնութիւնները, կառաջարկէ կալանաւորին իր խոստովանութեանց տակ ստորագրվել: Աւշ քի եկած նա չը յիշելով իր զառանցութիւնները, նորէն կը պնդէ. —

Ես ոչինչ չը գիտեմ, ես մեղաւոր չեմ, ես ոչ մի յեղափոխականի անուն չեմ արտասաներ:

Անգութ դահիճ-դատարը կը կատաղի և կը հրամայէ ձեռք առնել անամօթ տանջանքներու նոր շարքեր... Զաֆտիաները կը դիմեն փայտի, շիկացած երկաթի հարուածներուն և, գցելով բազմաշարժար հայու բազմա-

չարչար որդուն ուշագնացութեան մէջ, գլխու վրա կախելով զնա, կը թողուն, կը հեռանան բանտէն, անվճեր յեղափոխականէն մի այլ անգամին խոստովանութիւն ստանալու յուսով... —

Բարբարոսները կացինն նա ընկերոջ սենեակը:

— Անհաւատի որդի. դու հիմի խելօքացած կը լինիս նախ մեր տուած տանջանքներէն, որ կը լսէիր. ասա, ո՞վ սպանեց նուրիին. ո՞վքեր են այն լիրը միւզիւրները, որք կը ձգտեն չեղած հայաստանը վերականգնել, շփոթութիւն և ապստամբութիւն պատրաստելով մեր երկրի մէջ. ասա, թէ ոչ՝ նա ից շատ տանջանք կը ստանաս... —

Ամբողջ օրերով քաղցած, ծարաւ, մութ բանտի խոնառ, բորբոսնած գետնի վրա շղթայակապ նստելուց դալկահար, մաշված, կաշի դարձած բանտարկեալը, հաւաքելով վերջին ոյժերը, թէ և սառնութեամբ, բայց կիսասարսափ կը պատասխանէ.

— Զը գիտեմ, ոչինչ չը գիտեմ. ՚ի զուր տեղը զիս բանտ էք ձգեր. ես անմեղ եմ:

Դա բանտարկեալի առաջին խոստովանութիւնը չէ, ուստի լիրը կառավարութեան անխիղճ անարգարագատութեան պաշտօնեաները կը դիմեն իսկոյն տանջանքներու: Մագահատ արին յեղափոխական հայի ընչացքի մի մասը. չստանալով ցանկալի խոստովանութիւն, բեւուր դրին թշուառականի գլխուն և մուրճի հարուածներով զարկին ուղեղը: Սարսափելի ցաւի տակ կալանաւորը կը յայտնէ մի տասը մարդիկ, որք կը ձերբակալվի խոստովանողը մի երկու օրէ յետ, երբ աւելի լաւ պայմանի մէջ ապրելով կը կազդուրվի և կը զգայ իր արածի բոլոր ահաբեկութիւնը, սաստիկ ուժով կը խփէ դուրսը փօխի պատերուն և ջարդ ու փշուր կանէ: Փոխադրված է ընդհանուր մասը, ուր բժիշկը կը բուժէ ջախջախված գլուխը, թէ և մերձ ՚ի մահ է... —

Երբ կառավարութիւնը ոչ մի յոյս չի տածեր բանտարկեալէն որ և է խոստովանութիւն ստանալու, կը դիմէ թոյնի զօրութեան:

Նորերուս մի հայ միւզիր կասկածվելով՝ ձերբակալված էր. կառավարութիւնը, տեսնելով, որ զուր են գործ դրած բոլոր միջոցները մի որ և է տեղեկութիւն ստանալու նպատակով, թունաւորեց խեղճը և վերջին շունչը փչելու ատեն տուեց ազգակիցներուն: Ճանապարհի հայ միւզիրը վախճանվեց և գլխու մազերը խմած թոյնէն թափվեցան:

Օրերով, շաբաթներով քաղցած ծարաւ պահել, շիկացած, տաք երկաթով այրել մարմնի այլ և այլ մասերը, գլխու, ընչացքի մազերը փետել, գլխուն բեւուզարնել, ոտերը, ձեռները տախտակներու մէջ խիստ սնդմել, կքել, փշրատել... Ինչ տեսակ բարբարոսական տանջանքների չեն ենթարկեր հայ յեղափոխականը լիրը Սուլթանի անարգ բանտերում... 1910

Նուիրատվութեան ցուցակը կը սկսենք հրատարակել հետևեալ համարից, որ լոյս կը տեսնի Յունվարին:

Դաշնակցութեան անձանօթներից խնդրում է թըղթակցութեան և նուիրատվութեան համար գիմել:

L. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London